

Jan Kuklík, Jan Němeček, *Frontiers, minorities, transfers, expulsions. British diplomacy towards Czechoslovakia and Poland during WWII*, vol. I: *Plans*, Faculty of Law, Charles University, Institute of History CAS, Prague 2015, ss. 398.

Jan Kuklík i Jan Němeček mają duże doświadczenie jako wydawcy dokumentów historycznych, co więcej – wielokrotnie już ze sobą współpracowali, m.in. przy realizacji sztabowych projektów Instytutu Historii Czeskiej Akademii Nauk, takich jak wielotomowa seria *Dokumenty československé zahraniční politiky. 1918–1945 czy Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně [1940–1945]*. Ponadto prowadzą własne badania i publikują prace autorskie – Jan Kuklík, jako specjalista w dziedzinie prawa, zajmuje się przede wszystkim prawnymi aspektami polityki Czechosłowacji i jej międzynarodowych stosunków, Jan Němeček specjalizuje się w historii dyplomacji i stosunków międzynarodowych. Ponieważ obydwaj dzielą zainteresowania udziałem Czechosłowacji (w tym jej emigracyjnych władz) w II wojnie światowej, zaowocowały one również w dziedzinie prac monograficznych wspólnymi publikacjami, takimi jak np. *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně. 1939–1945* (2004).

Tym razem owocem współpracy obydwu badaczy jest omawiany tom, stanowiący część pierwszą zaplanowanego na dwa woluminy wydawnictwa źródłowego, poświęconego brytyjskim koncepcjom powojennego rozwiązania problemu mniejszości narodowych, granic państwowych i przemieszczeń ludności w Europie Środkowej, ze szczególnym uwzględnieniem Czechosłowacji i Polski. Opublikowany tom mówi o brytyjskich planach w tym względzie, planowany tom drugi ma być poświęcony ich realizacji. Autorzy przedsięwzięcia postawili sobie za cel – jak piszą o tym we „Wstępie” (s. 12) – wykazanie, że głównym powodem transferów ludności były przyjęte rozwiązania terytorialne związane z odbudowywaniem państw narodowych Polski i Czechosłowacji („reestablishment of the Czechoslovak and the Polish national states”). Odbudowa ta miała być prowadzona w nowych warunkach, w których nie funkcjonował już dotychczasowy system międzynarodowej ochrony mniejszości narodowych, a panowało przekonanie o zagrożeniu, jakie mniejszości niemieckie mogły stanowić dla bezpieczeństwa Europy i w przyszłości. Wymagane więc były nowe rozwiązania. Drugim celem sformułowanym przez Wydawców (s. 13) było udokumentowanie tezy – chyba raczej niebudzącej wątpliwości – że bez zgody wielkich mocarstw trudno byłoby mniejszym aliantom najpierw zaproponować, a później zrealizować, politykę transferu, wymiany i wysiedlenia ludności.

W prezentowanym tomie opublikowanych zostało osiemnaście dokumentów, z czego trzy były już wcześniej ogłaszane, natomiast piętnaście jest pierwodrukami. Pochodzą one z archiwów School of Slavonic and East European Studies londyńskiego uniwersytetu i The National Archives w Kew, ale w związku z całym przedsięwzięciem autorzy przeprowadzili zakrojoną na znacznie szerszą skalę kwerendę archiwalną. Poza archiwami czeskimi (Archiv bezpečnostních složek, Archiv ministerstva zahraničních věcí, Archiv Ústavu T.G. Masaryka, Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv) wyzyskane zostały zasoby Archiwum Polityki Zagranicznej Federacji Rosyjskiej w Moskwie, Archivio Storico Diplomatico w Rzymie, Instytutu Hoovera w Stanford, Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, a także zbiory archiwum londyńskiego Royal Institute of International Affairs, czyli tzw. Chatham House. Na szczególne podkreślenie zasługuje wykorzystanie tego ostatniego zasobu, bowiem dla poruszanej tematyki jest on niezwykle ważny, a nieczęsto używany.

Zamieszczone w tomie dokumenty są w większości bardzo obszerne, stąd – mimo iż stosunkowo nieliczne – składają się w sumie (wraz z pięćdziesięciostronicowym wstępem) na pokaźne wydawnictwo o objętości 400 stron drobnego druku. Pierwszy z prezentowanych dokumentów nosi datę 29 maja 1940, trzy następne są z 1942 r., trzy kolejne z 1943, jedenaście pozostałych to dokumenty z 1944 r., z których ostatni datowany jest na 30 listopada. Jeśli chodzi o charakter prezentowanych źródeł, to poza dwoma (memorandum rządu polskiego z 5 września 1944 r. i memorandum rządu czechosłowackiego z 23 listopada 1944 r.) wszystkie są wewnętrznymi dokumentami brytyjskimi. Większość z nich to opracowania studyjne, sporządzane przez ekspertów z Royal Institute of International Affairs i z Foreign Office Research Department. Były one ważnym elementem w procesie przygotowywania przez Brytyjczyków stanowiska w sprawie, która w miarę upływu czasu stawała się jednym z ważniejszych problemów Europy przechodzącej z czasów wojny w czas pokoju. Niewątpliwą zasługą Wydawców jest wprowadzenie tych dokumentów do obiegu naukowego. Co więcej, Wydawcy – dzięki wspomnianej wyżej, poszerzonej kwerendzie – przedstawili we wstępie do pracy dodatkowe informacje na temat dyskusji brytyjskich ekspertów nad powstającymi opracowaniami. Pozwala to czytelnikowi lepiej poznać rozbieżne opinie, zmiany stanowiska wobec problemu i motywy podejmowanych decyzji. Sprzyja temu również znaczna rozpiętość chronologiczna przywoływanych tekstów.

Udostępnione przez Jana Kuklika i Jan Němečka dokumenty pozwalają na zadanie wielu pytań badawczych. Niektóre z nich podjęte zostały przez samych Wydawców w przygotowanym przez nich „Wstępie”. Poświęcony jest on nie tylko wprowadzeniu do zagadnienia, ale także skrótowemu przedstawieniu publikowanych dokumentów i komentarzowi do nich. Autorzy podejmują m.in. problem sporów terminologicznych dotyczących przedmiotu publikacji. Zwracają uwagę na zaostrzającą się ocenę przemieszczeń niemieckiej ludności w okresie po II wojnie światowej, co znajduje wyraz w stosowanej terminologii. Coraz częściej mówi się o nich jako o „czystkach etnicznych”, czyli używa się określenia wprowadzonego do debaty politycznej w latach dziewięćdziesiątych XX w. Pojawiają się również głosy klasyfikujące powojenne wysiedlenia Niemców jako zbrodnię przeciw ludzkości. Wydawcy podkreślają, że w dokumentach z epoki mówi się o „transferze” lub „wymianie” ludności, przymusowych migracjach, eksmisji (*eviction*) oraz wydaleniu (*expulsion*) i proponują posługiwanie się tym aparatem pojęciowym dla badań nad problemem.

We „Wstępie” znajduje również miejsce opis czechosłowackich i polskich planów związanych z powojennymi przesiedleniami niemieckiej ludności z nowo zakreślonych granic obydwu państw. I ten właśnie fragment pracy budzi wątpliwości, a tezy dotyczące polskich działań i polskich koncepcji (a także brytyjskich na nie reakcji, np. s. 40) są słabo udokumentowane. Kuklík i Němeček odwołują się tu do dokumentów wytworzonych przez rządy Polski i Czechosłowacji oraz podległe im jednostki organizacyjne i na ich podstawie wskazują na podobieństwa planów i postulatów obydwu rządów. Tymczasem analiza charakteru i treści przywoływanych materiałów nie wydaje się uzasadniać takiej konstatacji.

Już sam charakter przywoływanych dokumentów pozwala dostrzec duże między nimi różnice. Otóż dokumenty rządu czechosłowackiego to przede wszystkim materiały kierowane na zewnątrz, zarówno w formie memorandumów (np. memorandum w sprawie czechosłowackich celów wojennych z 3 lutego 1941 r. przedłożone Brytyjczykom [s. 18], czy „10-punktowy plan przesiedlenia ludności niemieckiej z Czechosłowacji” z listopada

1943 r., przedłożony najpierw ZSRR, a następnie Foreign Office [s. 22]), jak i materiałów publikowanych w prasie (m.in. artykuły prezydenta Benesa w „Nineteenth Century and After”, wrzesień 1941, czy „Foreign Affairs”, styczeń 1942 [s. 19]).

Polskie dokumenty kierowane na zewnątrz charakteryzuje większa wstrzeźliwość i większy stopień uogólnienia formułowanych postulatów. Szczegółowe rozważania znajdują się tylko w ściśle tajnych opracowaniach, przeznaczonych do użytku wewnętrznego, jak np. w przywoływanym we „Wstępie” statystycznym opracowaniu autorstwa Józefa Winiewicza z 25 czerwca 1942 r. (s. 27). Ponadto, dokumenty polskie powstawały stosunkowo późno (np. memorandum z 1 grudnia 1942 r., przedłożone rządowi brytyjskiemu i administracji amerykańskiej) – dopiero wówczas, gdy kwestia była już otwarcie dyskutowana na forum międzynarodowym. Jak pisał Marian Seyda do Władysława Sikorskiego 6 sierpnia 1942 r. „całkowite milczenie byłoby nienaturalne, tym bardziej że sprawa ta bywa już publicznie coraz częściej poruszana przez innych” (cyt. za: Zbigniew Mazur, *Memorandum Seydy-Lipskiego w sprawie polskiej granicy zachodniej*, „Przegląd Zachodni” 35 (1979), nr 4, s. 105–120, tu: 118).

Kuklik i Němeček twierdzą, że w przypadku Polski bardziej niż w przypadku Czechosłowacji widoczny był związek między problemami granic środkowoeuropejskich, niemieckiej agresji i wysiedlenia Niemców (s. 15). Na potwierdzenie tej oceny przytaczają kilka dokumentów z końca 1939 i z początku 1940 r., jednak mylnie identyfikowanych. Jednym z tych dokumentów jest pismo z 25 listopada 1939 r., które Wydawcy określają jako sprawozdanie z osobistej rozmowy Reginalda Leepera, szefa Political Intelligence Department w Foreign Office, z premierem Władysławem Sikorskim w czasie wizyty tego ostatniego w Londynie (s. 15). Tymczasem Leeper nie rozmawiał z polskim premierem i – jak stwierdza w cytowanym dokumencie – informacje na temat wrażeń Sikorskiego z pobytu w Londynie czerpał z poufnego przekazu Stefana Litauera, dyrektora Polskiej Agencji Telegraficznej w Londynie. Przed wojną Litauer był w Ministerstwie Spraw Zagranicznych radcą prasowym, jednak w 1932 r. zwolniono go pod zarzutem dezinformowania obcej prasy na temat polskiej polityki zagranicznej. Biorąc dodatkowo pod uwagę jego działalność w czasie wojny (m.in. to, że był on odpowiedzialny za treść tzw. memoriału Litauera z czerwca 1940 r., który na szczęście nie został Brytyjczykom złożony, ale z którego wynikała zgoda rządu polskiego na zmianę granicy wschodniej i na przemarsz wojsk radzieckich przez terytorium Polski), należy z dużą ostrożnością traktować informacje pochodzące z tego źródła. Notabene w przywoływanej relacji z rozmowy Leepera z Litauerem nie ma mowy o wysiedleniu Niemców, ani o włączeniu Prus Wschodnich do Polski, a jedynie o ich demilitaryzacji i o objęciu tego obszaru rodzajem międzynarodowego zarządu, w którym Polska odgrywałaby znaczącą rolę.

Kolejny przytaczany przez Wydawców dokument to – według zawartych w omawianym „Wstępie” informacji – memorandum rządu polskiego złożone w Foreign Office 29 stycznia 1940 r. Rząd RP miał w nim proponować cesję Prus Wschodnich na rzecz Polski oraz bezpośrednio z tym związane wysiedlenie Niemców zarówno z przejętego terytorium, jak i z pozostałego obszaru Polski (s. 15). W rzeczywistości jednak dokument, do którego odwołują się autorzy „Wstępu” (The National Archives, Kew, FO 371/24470, C 1762/116/55), nie jest dokumentem polskim, a opracowaniem przygotowanym 27 stycznia przez Franka Savery’ego, radcę w brytyjskiej ambasadzie przy rządzie polskim, a dwa dni później przekazany przez ambasadora Howarda Kennarda do Foreign Office. Cytowany dokument był wypowiedzią Brytyjczyka, który wiedzę swą czerpał nie tyle z bieżących

rozmów z politykami polskimi, co z wcześniejszych własnych studiów i doświadczenia zdobytego w czasie wieloletniego pobytu w Polsce (Savery był w latach 1919–1939 konsulem w Polsce).

Nie oznacza to wprawdzie, że rząd polski nie rozważał koncepcji wysiedlenia Niemców z terytorium Polski, ale analiza wspomnianych dokumentów opiera się na błędnych założeniach. Kuklík i Němeček słusznie natomiast powołują się tu np. na okólnik Augusta Zaleskiego z 19 lutego 1940 r., w którym polski minister spraw zagranicznych pisał o tym, że wskutek zbrodniczej działalności Niemców w okupowanej Polsce, po wojnie Polacy będą mieli pełne prawo domagać się wysiedlenia Niemców z polskiego terytorium. Wydawcy przywołują też znane memorandum Mariana Seydy i Józefa Lipskiego z października/listopada 1942 r. oraz memorandum Ministerstwa Prac Kongresowych z października 1943 r. (notabene zdają się te dokumenty utożsamiać – s. 24–25.)

W opinii Wydawców poglądy przedstawicieli władz polskich i czechosłowackich na sposób rozwiązania po wojnie „problemu niemieckiego” nie tylko były podobne i podobnie radykalne. Obydwa rządy miały się też wzajemnie wspierać na forum międzynarodowym w swoich dążeniach do przeprowadzenia po wojnie transferu niemieckiej ludności („the two exiled leaderships provided each other mutual support in the search for international support for transfer” – s. 27). Jako przykład polsko-czechosłowackich konsultacji na ten temat podana jest rozmowa, jaka miała miejsce między Beneszem a Raczyńskim 23 lutego 1940 r. oraz negocjacje Ripki i Raczyńskiego z 29 listopada 1941 r. Polskie sprawozdanie z tego pierwszego spotkania wskazuje na to, że jednym z omawianych tematów była granica polsko-czechosłowacka, która w opinii obydwu rozmówców powinna być jak najdłuższa – kosztem Niemiec. Nie poruszano jednak kwestii transferu ludności. W drugim przypadku była wprawdzie mowa – i to obszernie – o przesiedleniach, ale tylko o poglądach czeskich, a nie polskich, na ten problem. Być może sprawozdania przygotowane przez stronę czeską w innym świetle przedstawiają te negocjacje, autorzy „Wstępu” nie przywołują jednak tych dokumentów.

Nakreślone we „Wstępie” czechosłowackie i polskie koncepcje powojennych rozwiązań granicznych i ludnościowych są jednak tylko tłem dla zapowiedzianego w tytule tematu publikacji, jakim jest stanowisko brytyjskiej dyplomacji wobec tych problemów. Jak trafnie zauważają Wydawcy, wnioski wynikające z opracowywanych przez brytyjskie agendy rządowe memorandumów nie były równoznaczne z wspieraniem któregośkolwiek z rozwiązań. Były one analizą problemu przedstawianą z zastrzeżeniem, iż podejmowane kroki uzależnione będą od aktualnej sytuacji politycznej. Wydawcy uwzględniają ten aspekt we „Wstępie” do pracy, gdzie przedstawiają kolejne etapy rozwoju brytyjskiej koncepcji rozwiązania problemów granicznych i ludnościowych w powojennej Europie.

Zwracają uwagę na to, że brytyjskie ekspertyzy nie powstawały w próżni. Autorzy publikowanych w tomie dokumentów odwoływali się zarówno do wcześniejszych badań nad problematyką, prowadzonych w latach trzydziestych, jak również do konkretnych przypadków już dokonanych transferów ludności. Za szczególnie znaczący uważano przykład wymiany ludności greckiej i tureckiej w wyniku konwencji podpisanej w Lozannie w 1923 r. W przygotowywanych opracowaniach zwraca uwagę wysoki stopień uszczegółowienia. Rozważano różne wersje przesunięć ludności w zależności od zakresu dokonanych zmian terytorialnych, przy czym brano też pod uwagę ewentualne rozwiązania federalcyjne. Prezentowano nie tylko szczegółowe dane liczbowe dotyczące liczby ludności – z uwzględnieniem jej struktury narodowościowej, ale próbowano też określić przewidywane

bezpośrednie koszty finansowe transferów oraz ich dalekosiężne skutki ekonomiczne dla zainteresowanych stron.

Przy szacowaniu liczby osób, które ewentualnie podlegałyby przemieszczeniom, posługiwano się przedwojennymi danymi demograficznymi oraz uwzględniano szacunkowe straty wynikające z bezpośrednich działań wojennych, eksterminacji oraz przymusowych przesiedleń ludności. Brytyjscy eksperci odwoływali się jednak wyłącznie do skutków działań niemieckich, nie uwzględniali natomiast rezultatów polityki radzieckiej. Nie pojawia się w tych dokumentach np. problem przymusowych wysiedleń dokonywanych przez Związek Radziecki (poza przypadkiem memorandum Foreign Office Research Department z 27 stycznia 1944 r., w którym incydentalnie wspomina się o Polakach przesiedlonych w głąb ZSRR i ocenia się ich liczbę na półtora miliona osób, s. 218). Nie ma również prób uwzględnienia w ogólnym bilansie przewidywanych zmian terytorialnych na korzyść Związku Radzieckiego. (Nie dotyczy to jednak samego faktu przewidywanej definitywnej utraty przez Polskę jej ziem wschodnich, który leży u podstaw teorii „rekompensaty”). I w tym przypadku wyjątkiem jest wspomniane memorandum z 27 stycznia, regułą natomiast – wyłączenie tej problematyki z rozważań.

Autor pierwszego z prezentowanych dokumentów, J.D. Mabbott z Foreign Research and Press Service, tłumaczy brak kontekstu radzieckiego w opracowanym przez siebie memorandum z 29 maja 1940 r. tym, że polityczna przyszłość tego rejonu jest tak niepewna, iż jakiegokolwiek bliższe rozważania na ten temat są przedwczesne (s. 76). Powodów takiego stanu rzeczy należy jednak szukać raczej w przyjętej przez polityków linii postępowania niż w decyzjach samych ekspertów. Przykładem niech będzie memorandum z 20 lutego 1942 r. (dokument nr 2), przygotowane również przez Mabbotta. Było ono odpowiedzią na konkretne zapotrzebowanie Foreign Office, którego istotą było ustalenie, jakie granice pomiędzy Niemcami a Polską, Niemcami a Czechosłowacją oraz Niemcami, Włochami i Jugosławią wpływałyby korzystnie na trwałość i znaczenie mających ewentualnie powstać w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej federacji. To sam zleceniodawca zawęził zakres opracowywanego tematu i wyłączył z niego próbę oceny sytuacji w przypadku zmian zachodnich granic Związku Radzieckiego, które to zmiany były przecież już wówczas brane pod uwagę. I chociaż nie ulega wątpliwości, że politycy czerpali z wiedzy ekspertów, to rodzi się pytanie, na ile powstające opracowania kształtowały politykę brytyjską, a na ile służyły jej usprawiedliwieniu.

W tym kontekście warto przypomnieć, że Wydawcy planują publikację tomu drugiego pracy, w którym – jak zapowiadają we „Wstępie” – odniosą się do problemu realizacji tej polityki w warunkach, które zaistniały na wyzwolonych spod niemieckiej okupacji terytoriach.

Z uwagi na fakt, że taki tom jest przygotowywany, należy wspomnieć o technicznych niedociągnięciach tomu już opublikowanego. Niestety, nie zostały w nim wyłapano bardzo liczne literówki. Najbardziej bolesna pomyłka pojawia się we „Wstępie”, w opisie brytyjskiego memorandum z 20 stycznia 1944 r. Mowa jest tam o tym, że autorzy tego dokumentu wyróżnili dwa skrajne typy polityki mniejszościowej: „full protection and extermination” (s. 44). W oryginale było oczywiście – co widać w przytoczonym później przez Wydawców pełnym tekście dokumentu – „elimination”, a konkretnie „elimination as a distinctive part of the State” (s. 168).

Wielokrotnie też mamy do czynienia ze skazami tekstu. Polegają one zarówno na częstych powtórzeniach fragmentów zdań, jak i na brakach w niektórych częściach tekstu. Przy powtórzeniach lektura jest utrudniona, ale w przypadku opuszczeń czasami wręcz

niezrozumiały jest sens przekazu. I tak np. na s. 143 znajdujemy dwa takie zdania. Oto ich treść (w nawiasie kwadratowym podane są fragmenty, które są częścią oryginalnego tekstu, a nie znalazły się w tekście opublikowanym): 1. „Eventually, it might develop [into a kind of High Commission, consisting of civilian representatives of the three] major Powers and possibly also of France, together with representative[s] of the minor Allies”. 2. „It might be charged with the detailed execution of all the economic and other non-military terms of surrender which we might jointly decide to impose [upon the enemy. In addition it would have to carry out any directives it may] receive from a United Nations Commission for Europe...”. Podobna sytuacja występuje jeszcze kilkakrotnie.

Ponadto zmieniono, bez wyjaśnienia powodów, ortografię publikowanych dokumentów z brytyjskiej na amerykańską (poza kilkoma dokumentami, w których zachowano oryginalną pisownię). Pojawiają się też niedopatrzona innego typu. Na przykład dokument 11., datowany 29 stycznia 1944 r., opisany jest jako list Johna Balfoura, brytyjskiego ambasadora w Związku Radzieckim. Balfour był w Moskwie radcą ambasady. Funkcję ambasadora pełnił sir Archibald Clark Kerr. W styczniu 1944 r. przebywał z prywatną wizytą w USA i wówczas Balfour, w jego zastępstwie, kierował placówką jako *chargé d'affaires a.i.* Dodatkową pomyłką w odniesieniu do Johna Balfoura jest przypisanie mu w indeksie osób przywołania ze strony 385, które odnosi się do Arthura Jamesa Balfoura, autora deklaracji (z 1917 r.) w sprawie utworzenia w Palestynie żydowskiej siedziby narodowej.

Tak więc prezentowana praca nie jest wolna od błędów, jednak ogrom przedstawionego przez Wydawców materiału, waga prezentowanych dokumentów, szeroki kontekst poruszanej problematyki, jaki Wydawcy przedstawili w przygotowanym przez siebie „Wstępie”, sprawiają, że otrzymaliśmy pozycję ważną dla każdego badacza brytyjskiej dyplomacji okresu II wojny światowej, zwłaszcza w jej kontekście wschodnioeuropejskim.

Magdalena Hulas